

УДК [94:329.73(=411.16)](477.73)

Копил О.С., Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили

Копил Олександр Сергійович (1982 р.н.). Закінчив факультет політичних наук Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили в 2004 р. Аспірант кафедри міжнародних відносин та історії Миколаївського державного гуманітарного університету імені П.Могили. Тема дисертації – “Єврейські політичні партії у 20-х роках ХХ століття (на матеріалах Півдня України)”.

Діяльність єврейських політичних партій на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст.

У статті на основі широкої джерельної бази зроблена спроба розкрити історію діяльності єврейських політичних партій у 1922-1930 рр. на території Миколаївщини. Висвітлюються форми і методи політичної роботи єврейських політичних організацій, боротьба Радянської влади проти цих угруповань.

In this article the author makes an attempt to disclose a history of Jewish political parties in 1921-1930s in Mykolayiv region on a wide sources' base. The forms and methods of the Jewish political organizations activities and the struggle of the Soviet power against them are highlighted.

Українська історична та політична науки ще недостатньо висвітлили широке коло питань, що стосуються історії громадських та політичних рухів в Україні. Одним з таких проблемних та суперечливих питань є діяльність єврейських політичних партій в Україні у 1920-ті роки, які разом із залишками українських національних партій та есерами намагалися скласти конкуренцію монопольному становищу комуністичної партії.

Тема діяльності небільшовистських політичних партій в 20-х роках ХХ ст. є особливо цікавою й актуальною і через те, що такий демократичний, за своєю природою, інститут як політичні партії мусили прилаштовуватися до нового політичного режиму, коли активно обмежувалися політичні права громадян і відбувалося становлення монопартійної системи. І хоча формальна багатопартійність ще існувала, проте реально існувала система, яку найбільш влучно охарактеризував діяч комуністичної партії М. Бухарін: “У нас багатопартійна система. Одна партія при владі, а інші у в’язниці” [1].

Дослідженням діяльності єврейських

політичних партій у перше десятиріччя Радянської влади займалися ще радянські історики [2]. Проте радянська історична наука розглядала діяльність єврейських політичних партій виключно в контексті боротьби з “антирадянськими угрупованнями” та “дрібнобуржуазними політичними партіями”. Але об’єктивне вивчення даного питання стало можливе лише за часів незалежності України. Значний внесок у дослідження діяльності єврейських політичних партій 1920-х рр. в Україні зробили сучасні дослідники В. Гусев, О. Найман, О. Гон, В. Гура [3]. Проте досі в Україні не існує комплексного дослідження діяльності єврейських політичних партій на Півдні України – регіоні, в якому такі політичні угруповання були найбільш чисельними й активними.

Широке коло питань, що стосувалися діяльності єврейських політичних партій на Півдні України (особливо на території сучасної Миколаївської області) в зазначений період, зокрема, форми і методи політичної роботи єврейських політичних організацій, боротьба Радянської влади проти цих угруповань, на наш

погляд, не були досліджені з достатньою повнотою. Саме тому автор даної розвідки ставить за мету певною мірою заповнити ці прогалини.

Після закінчення громадянської війни й остаточного встановлення Радянської влади в Україні чисельні єврейські політичні партії та організації, які активно діяли під час української національної революції, мали визначитися в ставленні до нової влади і відкоригувати пріоритети своєї діяльності. Через появу перших заборон єврейські партії вимушені були провести реорганізацію. Саме на початку 1920-х виникають нові партійні, молодіжні, громадські єврейські організації. Переглядається стратегія і тактика діяльності цих об'єднань. Незмінними залишаються лише давно вироблені ідеологічні засади, головні з яких – сіоністські та автономістські. Якщо казати про ідеологічні відмінності різних єврейських партій, тут можна виокремити дві основні групи:

- 1) Сіоністи. Серед найбільш великих і авторитетних сіоністських організацій були сіоністи-соціалісти, сіоністи-трудовики, сіоністи-соціалісти-федералісти, а також організації, які працювали під їх безпосереднім керівництвом – дитячі, молодіжні, виробничі, культурно-освітні [4].
- 2) Соціал-демократи. Це Бунд, ОЕСРП, які вважали класові інтереси пріоритетними по відношенню до національних. Ці партії практично повністю були поглинені більшовицькою партією.

Слід констатувати значну перевагу єврейських політичних партій сіоністського спрямування над єврейськими соціал-демократами, що відобразилась на ситуації і Миколаївського регіону.

Можна погодитись з підходом В. Орлянського, який виокремив три основні групи старих та новостворених політичних єврейських організацій за критерієм ставлення до Радянської влади [5]. Таку типологію можна застосувати і при аналізі діяльності єврейських політичних партій на Миколаївщині в 1920-х роках:

- 1) група: відверто антирадянські партії. До цієї групи відноситься більшість сіоністських партій і організацій. Вони оголошувалися контрреволюційними, а їхні члени піддавались беззастережно репресіям. Серед представників цієї групи слід назвати Сіоністсько-соціалістичну партію Цайрей Ціону (ССЦ), Сіоністсько-соціалістичний союз молоді (ЦСЮФ);
- 2) група: партії, які відкрито не виступали проти Радянської влади. Такі організації зосереджувались переважно на культурно-просвітницькій діяльності серед єврейських мас. До цієї групи можна віднести організації

Маккабі, Гехалуц, Спілку єврейських скаутів “Гашомер Гацаїр”. В. Орлянський відніс до цієї категорії й організації Цайрей Ціону, проте ми вважаємо, що діяльність цієї партії на Півдні України дає підстави віднести її до першої групи – антирадянських партій;

- 3) група: партії, ідейно близькі більшовикам. Цю групу представляють переважно організації Бунду, Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії (ОЕСРП), Об'єднаної єврейської комуністичної робітничої партії (ОЕКРП), які активно шукали контакт з комуністами і на початку 20-х років повністю приєдналися до КП(б)У.

Найбільшого поширення на території Миколаївщини набули Сіоністсько-соціалістична партія Цайрей Ціону, Сіоністсько-соціалістичний союз молоді (ЦСЮФ), Гехалуц, Гашомер Гацаїр. Деякі єврейські організації взагалі не набули розвитку в цьому регіоні. Наприклад, сіоністська організація “Маккабі” на початку 1920-х взагалі не існувала на Миколаївщині, про що повідомляв Миколаївський губернський відділ ДПУ на запит Миколаївського губкому в жовтні 1921 р. [6].

Сіоністський рух набув значного розвитку на Півдні України у середині 20-х років. Причинами активізації діяльності єврейських політичних організацій у соціальній та культурній сферах у середині 20-х років більшовицькі партійні керівники вважали: важке економічне становище значної маси єврейського населення містечок і дрібних міст; укріплення становища єврейської неперманентної буржуазії у великих містах; слабкість радянського впливу і недостатність партроботи серед єврейських трудівників. Окрім того, більшовики констатували, що поряд із загальними націоналістичними лозунгами, сіоністські угруповання все більш висувують загальнополітичні вимоги, стають на шлях активної боротьби з радянською владою (протокол № 71 розширеного засідання глав бюро євсекції при ЦК КП(б)У від 9 травня 1925 р.) [7].

У звіті Одеського губкому за період з травня 1924 по лютий 1925 р. констатувалась активізація діяльності сіоністських організацій, які об'єднували до 300 членів, в тому числі близько 180 юнаків і дівчат. Крім того, дитяча сіоністська організація об'єднувала до 200 дітей. Вони продовжували видавати машинописні листівки та журнали. У вересні 1924 р. було заарештовано 107 сіоністів у Одесі і 116 на периферії. В результаті цієї операції більше 50 чоловік виїхало до Палестини, а 20 дало підписку про відмову від сіоністської діяльності. Інші були звільнені, оскільки не вели активної сіоністської роботи. Внаслідок цієї акції чисельність сіоністських партій Одеської губернії зменшилась до 50 осіб, а молодіжних організацій – до 130. Майже половина сіоністів була в Одесі,

а інші – на периферії, переважно у Херсонському та Миколаївському округах. Для ідеологічного “обрунтування” антисіоністських репресій в Одесі була організована робітничка конференція, спрямована проти “сіоністської контрреволюції” [8].

За даними ДПУ в Одеській губернії було більше 2500 молодих сіоністів [9].

Соціальна база єврейських політичних партій була досить широкою. Адже в Україні євреї за чисельністю населення, відповідно до перепису 1926 р., займали третє місце після українців і росіян. Всі неукраїнські етнічні групи склали 18% всього населення України. Серед етнічних меншостей росіяни склали 44,9%, а євреї – 28,0%. Причому євреї в Україні склали більше половини всієї їхньої кількості в СРСР [10]. Звичайно, не все єврейське населення віддавало перевагу єврейським політичним партіям, проте вони (особливо сіоністські) мали значний вплив на такі групи єврейства як молодь, кустарі, переселенці, інтелігенція. Популярність сіоністських політичних партій росла разом із незадоволенням політикою радянської влади. На масовість і популярність єврейських політичних партій сприятливо вплинули НЕП, відродження приватної ініціативи, а потім і обмеження прав непманів. В такій ситуації єврейські організації намагались позиціонувати себе як єдиних захисників інтересів єврейських непманів.

Єврейські політичні партії на Миколаївщині намагались досягати своєї мети і впливати на широкі кола єврейського населення регіону різноманітними засобами, серед яких основними можна вважати поширення друкованої агітаційної продукції, публічні виступи на різноманітних зібраннях, організація гуртків і клубів, безпосереднє спілкування з представниками єврейського населення.

Поширення друкованої агітаційної продукції, як то: листи, листівки, прокламації, звернення до єврейської людності, періодичні газети і журнали. Наприклад, у звіті про роботу Новобузького райпарткому за час липень-вересень 1924 р. згадується про такий прояв роботи сіоністських організацій, як поширення звернень ЦК Сіоністської партії серед єврейського населення, спрямованих проти більшовицької партії і радвлади під прикриттям, головним чином, гасел, спрямованих проти євсекцій при комітетах КП (б)У. Партком конспіративним чином вилучив ці звернення, а згодом за його вказівкою ДПУ заарештувало активних членів сіоністської партії [11].

Сіоністи також використовували поштовий зв'язок для розповсюдження своїх пропагандистських матеріалів. Наприклад, влітку

1924 р. одному старому єврею, що мешкав в Троїцько-Сафоново, з Долинської було поштою надіслано листа, що містив прокламацію від сіоністів [12].

Публічні виступи на різноманітних масових зібраннях (безпартійні конференції, загальноміські зібрання кустарів тощо).

Організація різноманітних гуртків і клубів. Ці гуртки мали здебільшого культурно просвітницьку місію. Наприклад, у звіті Миколаївського ДПУ за жовтень 1923 р. повідомляється про один з таких гуртків: “На території Миколаївського округу існує угруповання сіоністів, яке має свої розгалуження в Очакові, Вознесенську та Новому Бузі. Угруповання нараховує біля 150 осіб, переважно синків дрібної єврейської буржуазії, більша частина якої навчається в технікумі Тімірязєва та інших ВНЗ. Вся робота їх зводиться до гуртківщини і поширення свого впливу на єврейських дітей, які вчаться в трудових школах. Або організовані в організації єврейських скаутів під назвою “Гашомер”, які розділені на три ступені, де діти розподілені за віком. У вказаних групах відбувається фізичне виховання дітей в шовіністичному дусі. Миколаївська організація поширює вплив на Херсонську округу, через непряме повідомлення (за відсутності внутрішнього) добуваються списки членів організації та систематизується матеріал. Вжити заходи по впровадженню с/с [сексотів – таємних співробітників. – О.К.] до технікуму Тімірязєва, де знаходився центр роботи, також вжити заходи із здобуття в/н [внешнее наблюдение – зовнішнє спостереження. – О.К.]” [13].

Діяльність чисельних сіоністських гуртків продовжувалася і надалі. Після проведення операції ДПУ восени 1924 р. звільнені сіоністи одразу ж знову взялися за роботу. 5 жовтня 1924 р. було зібрано приблизно 100 дітей, яких повели на галявину за заводом “Андре Марті”, де після ігор для них було улаштовано сніданок, співали сіоністські національні пісні, популярно викладали ідею сіонізму і попереджали нікому не говорити про збори, особливо комуністам.

Через настання холодів сіоністи підшукували постійне закрите приміщення. Тимчасово робота проводилася на дому окремими групами по 10 осіб. Робота Новобузької організації зводилася, головним чином, до керівництва роботою Бгена, Гехалуца. Проходило перекидання сил на райони й міста. У листопаді в Новому Бузі була проведена кампанія по збору пожертвувань на користь ув'язнених. У колонії Ефінгар того ж району встановлено гурток Югента, що складався з 8 осіб, усі – молодь 1905-1906 року народження. Гурток збирався досить часто,

одержував регулярно журнал “Гехалуц”. У зв’язку з проведеною операцією ДПУ робота сіоністів у 1924 р. значно зменшилася і набула суворо конспіративного характеру. Активні сіоністи тоді не працювали, побоюючись стеження за собою. Незважаючи на це, ДПУ вело безперервне і неослабне спостереження [14].

Безпосереднє спілкування з представниками єврейського населення, залучення до партійної діяльності через знайомих і друзів. Наприклад, починаючи з 1923 р., велику роботу розвинула сіоністсько-соціалістична партія, яка вела її не послаблюючи і не дивлячись на репресії, до серпня 1924 р., тобто до ліквідації. Робота ця виражалась, головним чином, в пропаганді ідей “соціалістичного соціалізму”, велась методично і наполегливо, переважно серед учнівської молоді, яка легко сприймала ці ідеї. Керівниками цієї роботи була група колишніх “Цейрей-сіоністів”. На момент ліквідації на території Миколаївської округи існували доволі сильні організації “Югентау” (сіоністська організація молоді) в Миколаєві, Новому Бузі та Новополтавці. Робота цих організацій виражалась у пропаганді ідей сіонізму, залученні нових членів, після чого вони пропускалися через засновані ними курси з вивчення давньоєврейської мови, історії, політекономії. Велась також робота серед єврейських дітей на основі скаутизму, поновивши фактично підпілля “Маккабі”.

Керівні партійні органи намагались реагувати і на хід подій внутрішнього життя країни. В цьому аспекті характерна листівка ЦК, що масово поширювалась серед євреїв, переважно серед кустарів, в якій приділялось багато уваги виборчій кампанії. Місцеві організації брали активну участь у розповсюдженні цієї листівки. Передбачаючи репресії, організації тимчасово скоротили свою роботу, було вжито заходів конспірування. Ліквідація не внесла великого розкладу серед них завдяки тому, що вони готувались до репресій, а керівники завчасно зникли.

Групи, яких не торкнулися репресії, поновили агітаційну роботу серед дітей середнього віку 10-15 років, навіюючи, що комуністи арештовують старших братів, які насмілились заявити на свої права на національну рівність, і малюючи картини “комуністичних катівень”. Як правило, робота велась систематично, збираючись на приватних квартирах, іноді у полі з дотриманням суворої конспірації [15].

Аналізуючи слідчі справи сіоністів і аналітичні огляди ДПУ, можна зробити висновок, що єврейські політичні партії мали розгалужену і добре організовану партійну систему. У огляді інформстатвідділу ЦК ЛКСМУ зокрема зазначалось: “Сіоністами

утворено досить гнучко пристосовані й добре законспіровані апарати, що відрізняються значною рухливістю (обласні і районні комітети мандрують по містечках і селах, уникаючи нашої системи районування). Добре налагоджено інструкторський апарат, проводиться систематична робота по висуненню та перепідготовці активу, практикується перекидка робітників, перевірка обов’язків рядових членів, комітетами досилається значна кількість вказівок, інформаційних листів, листівок тощо. Є значна кількість постійних видань, що друкуються на склографі, машинках або шапірографах. Майже по всіх містах і містечках видаються рукописні заклики до цього і поширюється журнал “Гехалуц”, що видається у Москві” [16].

Для фінансування своєї діяльності сіоністські політичні партії залучали ресурси із-за кордону, використовували пожертви членів організацій, вели господарську діяльність. У звіті Миколаївського парткомітету за травень-червень 1924 р. містяться відомості про те, що група старих колишніх “Цейрей-сіоністів”, активістів “Югентау” та “Маккабі” ведуть серед співчуваючої частини населення збір пожертв на користь ув’язнених сіоністів. Основна матеріальна допомога сіоністському підпіллю надходила від дрібних крамарів та кустарів – так званих непманів. У звіті за жовтень-грудень 1924 р. описується матеріальне становище “Гехалуца” й акції, що вжило ДПУ на його послаблення: “У листопаді відбулися загальні збори Гехалуца, де з’ясувалося, що матеріальне становище Гехалуца дуже слабе. Матеріальна база, на яку вони спиралися, а саме: сироварня, себе не виправдала, дала великий дефіцит, у зв’язку з чим потрапила у велику залежність Сельсоюзу, через який вжиті заходи до подальшого ослаблення, аж до прийому сироварні в свої руки” [17].

Миколаївські організації єврейських політичних партій підтримували активні зв’язки з організаціями із сусідніх регіонів, перш за все з Одесою і Херсоном. Так, за даними Херсонського окрвідділу ДПУ, 11 жовтня 1925 р. в Херсоні на загальноміській конференції кустарів виступав представник Миколаївської організації Сіоністської соціалістичної партії Цайрей Ціон громадянин Ц.Гіндін. Він піддав критиці діяльність всекцій, вказавши, що вони ніяк не допомагають єврейським масам, які живуть в жаклих умовах. Гіндін закликав до найскорішої еміграції євреїв до Палестини [18].

Окрім Миколаєва єврейські політичні угруповання вели активну роботу в містечках і сільській місцевості сучасної Миколаївської області. У 1924 р. осередки сіоністських партій були розташовані в Новому Бузі і Новополтавці [19], але, за твердженням

парткому, значного впливу на населення вони не мали, незважаючи на певну регулярність роботи. В районі велася постійна робота відповідних органів над ними [20].

У 1927 р. найбільшу активність проявляли сіоністські політичні угруповання на території Вознесенська, Нового Бугу і колоніях Єфінгарі і Доброму, саме в цих районах євсекції планували підсилення політпросвітроботи з викриття сіонізму [21].

Для розуміння особливостей функціонування єврейських політичних партій в ті часи необхідно розкрити політику радянської влади стосовно таких партій.

Діяльність єврейських політичних партій офіційно була заборонена лише в 1924 р. резолюцією IV Всеукраїнської наради євсекції КП(б)У по доповіді про боротьбу з дрібнобуржуазними угрупованнями, а потім у 1926 р. рішенням розширеного засідання голоvbюро євсекції при ЦК КП(б)У. Проте боротьба проти єврейських політичних партій (та інших небільшовицьких організацій) розпочалась фактично з перших років радянської влади в Україні.

Аналіз архівних документів дозволяє виокремити такі основні напрямки боротьби радянської влади проти єврейських політичних партій:

- 1) ведення постійного спостереження за діяльністю партійних організацій, введення в їхнє середовище секретних співробітників;
- 2) агітаційно-пропагандистська робота серед єврейських мас (в основному через діяльність євсекцій);
- 3) розгром єврейських партійних організацій, арешти і вислання їх активних діячів;
- 4) перешкоджання господарській діяльності осіб і організацій, які потенційно могли фінансувати діяльність єврейських політичних організацій;
- 5) заборона реєстрації нових єврейських об'єднань.

Для боротьби з єврейськими політичними партіями в Одеській губернії, до складу якої входила Миколаївщина, ще в 1922 р. було створено "Комісію по боротьбі з антирадянськими партіями" при Одеському губкомі КП(б)У [22], яка проводила систематичну роботу по вистежуванню діяльності єврейських організацій і переслідуванню їх активістів. Подібні структури утворювались при євсекціях. Так, при євсекції Первомайського повітпарткому в 1922 р. було створено "Комісію по боротьбі з сіоністськими угрупованнями" [23].

Пік боротьби з єврейськими політичними партіями і репресіями проти їх активістів на Півдні України припав на 1925-26 рр.

У 1925-1926 роках Миколаївським окружним ОДПУ були притягнуті до відповідальності за участь у антирадянській сіоністській організації

Є.М. Берехман, С.А. Медем, Л.Є. Біренберг, Б.С. Малкіс, Д.А. Френкель, М.Н. Фриман, М.Я. Друян, Ш.Г. Гільман, П.Л. Коренблюм [24].

Більшість підслідних були членами ЦСЮФ та Сіоністсько-соціалістичної партії. Можна казати про фактичний розгром цих організацій на Миколаївщині.

Наприклад, Лія Біренберг була заарештована 16 жовтня 1925 р. за звинуваченням в участі у "контрреволюційній" організації "Гашомер Гацаїр". Під час обшуку в її квартирі було знайдено і вилучено рукописний журнал "Гашохар" ("Світанкова зоря") – друкований орган спілки єврейських скаутів "Гашомер Гацаїр", чернетки протоколів зборів осередку скаутів, особисті листи затриманої. Ці матеріали стали підставою для звинувачення Біренберг за ст. 72-10 КК УСРР – "участь у контрреволюційній організації" [25]. Створена в 1922 р., організація єврейських скаутів "Гашомер Гацаїр" не ставила за мету боротьбу з Радянською владою, а навпаки, її основним завданням був розвиток національної самосвідомості єврейської молоді і підготовка її до виробничої праці і включення в світову боротьбу за соціалізм.

У березні 1926 р. справу Біренберг було припинено за недостатністю зібраних обвинувальних доказів. А в квітні того ж року Лею знову заарештували, слідство тривало до 18 травня 1926 р., справу знову було припинено за недостатністю доказів [26]. Миколаївський окружний відділ ДПУ звернувся до Особливої наради при Колегії ДПУ УСРР з клопотанням про адміністративне вислання Л.С. Біренберг як антирадянського елемента, але це клопотання було відхилено.

Характерною ознакою переслідувань і арештів сіоністів середини 1920-х років є те, що більшість справ припинялась "за недостатністю зібраних обвинувальних доказів", або вироки не були дуже суворі – в основному адміністративне вислання за межі території України (Казахстан, Урал, Сибір тощо). Цікавим також є той факт, що значна частина заарештованих потім мали можливість емігрувати до Палестини [27].

Продовжувались переслідування діячів єврейських політичних партій і під час другої хвилі репресій 1937-38 рр. Показовою в цьому відношенні є справа Йосифа Машковича Вербського. За приналежність до сіоністської організації "Цейрей Ціон" у 1924 р. він був заарештований вперше. А в лютому 1938 р. він був заарештований вдруге, вже як керівник підпільної контрреволюційної сіоністської організації. Слідчі Первомайського районного відділу ДПУ стверджували, що він і члени його організації займалися контрреволюційною діяльністю, спрямованою на дискредитацію Радянської влади. 23 березня 1938 р.

Й. Вербський був засуджений Трійкою УНКВС по Одеській області, а через 12 днів розстріляний [28].

Діяльність Радянської влади проти єврейських партій не завжди була ефективною. Так, у доповіді ДПУ до ЦК КП(б)У у вересні 1925 р. відмічалось, що чекісти стали перед неймовірним фактом, коли заходи адміністративної боротьби з сіоністським рухом не досягали своєї мети через те, що з страшною швидкістю зростають активні сили сіоністів з надр єврейських мас [29]. Окрім масової підтримки, важкість боротьби з єврейськими політичними партіями пояснюється також значним досвідом останніх у веденні підпільної діяльності за часів царизму.

Незважаючи на посилені репресивні заходи радянської влади, єврейські політичні партії продовжували нелегальну діяльність на території сучасної Миколаївської області до 1929 р.

Отже, підсумовуючи викладені факти та ідеї, можна зробити такі висновки про діяльність єврейських політичних партій на Миколаївщині у 20-ті роки ХХ ст.:

- на початку 1920-х виникають нові партійні, молодіжні, громадські єврейські організації, реорганізуються старі єврейські політичні партії, які мали адаптуватися до нових політичних реалій;
- партії сіоністського спрямування мали значну перевагу над соціал-демократами на

ЛІТЕРАТУРА

1. Душенко К.В. Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – С. 116.
2. Банкротство мелкобуржуазных партий России 1917-1922: Сборник научных трудов в 2 ч. (Калининский государственный университет). – М., 1977; Басманов М.И., Гусев К.В., Полушкина В.А. Сотрудничество и борьба. Из опыта отношений КПСС с непролетарскими и некоммунистическими партиями. – М., 1988.
3. Гон М.М. Діяльність єврейських політичних партій Заходу України в контексті україно-єврейських взаємин (1918-1929) / Дис... канд. пол. наук. – Рівне, 1998; Гусев В.І. Бунд в суспільно-політичному житті України (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999; Гура В.К. Сионистские партии на Украине: истоки, эволюция, деятельность (1897-1934гг.) Дис. ... доктора історичних наук. – К., 1991; Найман О. Діяльність єврейських партій та об'єднань у розбудові національного життя в Україні (1917-1925 рр.) / Дис. ... кандидата політичних наук. – К., 2000.
4. Гусев В.І. Сіоністських Рух в Україні: соціальна база, політичні партії, практична діяльність (20-ті роки ХХ ст.) // Єврейське населення Південної України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1997. – С. 38.
5. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-ті рр. ХХ ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000. – С. 53.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. П-26, оп. 1, спр. 7, арк. 71.
7. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. П-1, оп. 1, спр. 398, арк. 59. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 27.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ФП-3, оп. 1, спр. 390, арк. 27.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Ф. 7, оп. 1, спр. 73, арк. 93-95.
10. Орлянський В.С. Вказ. праця. – С. 32.
11. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 68, арк. 28.
12. Ibid., арк. 63.
13. Ibid., оп. 1, спр. 6, арк. 79-зв.-79-зв. “а”
14. Ibid., оп. 1, спр. 48, арк. 68.
15. Ibid., арк. 34-35.
16. ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 1, спр. 164, арк. 12-13.
17. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 48, арк. 34-35.
18. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. Р-2, оп. 4, спр. 34, арк. 294.
19. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 68, арк. 24.
20. Ibid., спр. 48, арк. 18.
21. Ibid., спр. 402, арк. 46.
22. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 390, арк. 58.
23. Ibid., спр. 552, арк. 3.
24. ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 619, 617, 1335, 1819, 3132, 3229, 4971, 4978, 11716-с.
25. Ibid., спр. 617, арк. 50.
26. Ibid., арк. 5.
27. ДАХО, ф. Р-4033, оп. 5, спр. 179, 70, 240; ДАМО, ф. Р-5859, оп. 2, спр. 3132, 4971, 1819, 11716-с.
28. Гіркий полин історії: Масові політичні репресії серед єврейського населення Миколаївської області в 20-50-ті роки ХХ ст. / Редакційно-видавнича колегія “Реабілітовані історією”. – Миколаїв: Атол, 2003. – С. 15.
29. Гусев В.І. Сіоністський Рух в Україні: соціальна база, політичні партії, практична діяльність (20-ті роки ХХ ст.) // Єврейське населення Південної України: історія та сучасність. – Запоріжжя, 1997. – С. 40.

Стаття надійшла до редколегії 21.12.2005 р.